

ФИЛОЛОГИЯ ИЛИМДЕРИ
ФИЛОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PHILOLOGICAL SCIENCES

Исакова С.Т.

**ОКУУЧУЛАРДЫН ООЗЕКИ СҮЙЛӨӨ РЕЧИН ӨСТҮРҮҮНҮН
 МААНИСИ ЖАНА ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ**

Исакова С.Т.

**ЗНАЧЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ УСТНОЙ
 РЕЧИ УЧАЩИХСЯ**

S. T. Isakova

**THE VALUE AND FEATURES OF THE DEVELOPMENT
 OF ORAL SPEECH STUDENTS**

УДК: 82+373.3

Кеп байлыгы – адам баласынын муундан-муунга калтырган улуу мурасы, руханий байлыгы. Ал эми укумдан тукумга өткөн бай кенчти коомдун зарыл талабына карата жакшыртып, тазартып, ыгына карап билгичтик менен пайдалана билүү ар бир атуулдун ыйык милдети катары түшүндүрүүгө аракет жасалды.

Негизги сөздөр: түшүнүү, ойлоону, дикция, контекст, кеп маданияты.

Богатство речи – высокое наследие человека и духовное богатство, которые передаются из поколения в поколение. Сделана попытка разъяснить то, что наследие оставленное от предков человечеству надо сохранить и использовать согласно времени и то, что это обязанность каждого гражданина.

Ключевые слова: понимание, мышление, дикция, речь контекст, культура речи.

The wealth of speech – the legacy of high human and spiritual wealth that is passed down from generation to generation. An attempt is made to explain what legacy is left from the ancestors of mankind should be preserved and used according to time and the fact that it is the duty of every citizen.

Key words: understanding, reasoning, diction, speech context, cultures of speech.

Сүйлөө ишмердүүлүгүндө лексикасынын көркөмдүүлүгү, байлыгы жана жөнөкөйлүгү, ой жүгүртүүсүнүн тактыгы, сөздөрдүн азыркы адабий тилдеги семантикасын, маанисин сөзсүз эске алып туруусу абзел. Сүйлөп же жазып жаткан адамдын кебинен лексикалык стилистикалык каталар кезигиши да мүмкүн. Алардын көпчүлүгү адабий тилдин нормасына, сөздүн контексттеги мазмунуна, өтмө жана көп түрдүү маанисине байланыштуу кетирилет.

Сүйлөө дикциясы ачык, так муундарга ажыратылган сүйлөмдөрдүн аягына чейин толук айтылышы, тынымдын туура колдонулушу талап кылынат. Сүйлөгөндө тиштин, тилдин, кекиртектин, көздүн, колдун функциялары дагы туура, ыктуу пайдаланылышы максатка ылайыктуу. Сүйлөп жатканда сөздүн

интонациясына, музыкалуулугуна, кызыктыруучу жагына көңүл бөлүү зарыл. Кеп байлыгы айтканда тилдин жалпы байлыгы менен бирге тигил же бул адамдын активдүү лексикасы, сөздүк кору, жөнүндө айта кетели:

Айтуучунун оройлугу, жинденүүсү, угармандар менен мамиле түзө албашы, жагымсыз интонацияда сүйлөшүү ж.б. терс кубулуштар анын аброюн төмөндөтүп коет.

Айтуучунун сырткы келбети, кийими, кыймыл-аракети, аудиторияга карата мамилеси, жагдайды байкап билүүсү - сүйлөө процессиндеги негизги эске алынуучу жагдайлар болуп эсептелет.

Күндөлүк пикир алышууда эл оозунда калыптанып калган айтымдарды, макалдарды ыксыз бузуп колдонгон учурлар да арбын кездешүүдө. **Мисалы:** *Жаман туугандан, жакын коңшу жакшы.* (Туурасы: *алыскы туугандан жакынкы коңшу*), *эртеңки аштан бүгүнкү шыйрак артык* (Туурасы: *Эртеңки куйруктан бүгүнкү өлкө артык*), *жылуу сөзгө жылан ийинден чыгат* (Туурасы: *Жылуу, жылуу сөз айтса, жылан ийинден чыгат, катуу, катуу сөз айтса, мусулман динден чыгат*) ж.б.

Ошентип эл астына чыгып сүйлөөдө жогоруда белгиленген жагдайлар менен бизге вербалдык эмес каражаттарды туура колдонуу, экстралингвистикалык факторлорду эске алуу менен угуучу тараптан моралдык психологиялык табиятын так өздөштүрүү аркылуу кеп ишмердүүлүгүн жүзөгө ашырууга болот.

Сүйлөө маданиятында уга билүү принциби да орчундуу мааниге ээ кубулуштардан болуп саналат. Кыргыз элинде бул багытта дагы уникалдуу ой-жүгүртүүлөр, изденүүлөр жана табылгалар мурда эле болгон. **Мисалы:** *«Жакшы сүйлөй албасаң, укканды үйрөн»* деген макал маданияттуу сүйлөө үчүн угуу процессине көп көңүл буруу, маани берүүнү айгинелеп турат. Сүйлөшүү учурунда айтылуучу сөздүн каймана маанисине, анын таасирдүүлүгүнө да көңүл бу-

руу зарыл. Анткени эл оозундагы накыл, насаат, кенеш маанисинде айтылган айтымдардан да угарман аң-сезиминде туура кабыл алып, так жыйынтык чыгарышы керек.

Адам баласы бир нерсени белгилүү бир үлгү аркылуу үйрөнөт жана өздөштүрөт. Андыктан адам адегенде үлгүнү туурайт, кайталайт. Кийинчерээк ал вариантка чыгармачылык менен өз вариантын кошо баштайт. Ошентип, адам үлгүнү акырындык менен толук өздөштүрөт. Ошондуктан бир нерсени үйрөнүүдө же өздөштүрүүдө, өнүгүп-өсүүдө ар ким уга билүү жөндөмүн өнүктүрүп туруусу аркылуу гана жетише алат. Адам турмушунда үйрөнүү, өздөштүрүү процесси - тынымсыз, түбөлүктүү улам кайталанып турган, объективдүү процесс болуп саналат. Ал эми үйрөнүү процессин угуу, кабыл алуу процессинен бөлүп кароого болбойт. Ошондуктан чыгыш философиясында, анын ичинде кыргыз ой таанымында, угуу чоң маданият катары таанылган жана ага көп көңүл бөлүнгөн. Үндүн угулушунун мүнөзүнө карап сүйлөөчүнүн темпераментин, мүнөзүн, дүйнө таанып билүүсүн, анын көңүлүн, ички дүйнөсүн аңдап билүүгө болот. Сүйлөө органдарынын талаптагыдай иш-аракетинин негизинде таза, уккулуктуу тыбыштар жасалып, кептин жеткиликтүү, таасирдүү болушунун негизин түзөт. Сүйлөөчүнүн психикалык абалы (чың жана алсыз, кызыккандык жана көңүл коштук, чечкиндүүлүк ж.б.) анын үнүнөн даана билинип турат. Бул көрүнүштү так аныктап алуу угуунун гигиенасына байланыштуу болот.

Оозеки кеп сүйлөө органдарынын кыймылы менен (сырткы кошумча каражаттардын жардамысыз) угуу аркылуу кабыл алынат; жазуу кеби манжалардын кыймылы менен аткарылып, көрүү аркылуу кабылданат. Оозеки кептин техникасы менен жазуу кебинин техникасы жогорудагы бөтөнчөлүктөрү менен бири-биринен айырмаланат [8].

Бизге келип жеткен факт, материалдарга караганда, кылдат иликтеп, терең анализдеп угуу адам кылып калыптандыра турган күчкө ээ экендигин кыргыздар мурда эле таанып билишкен жана угууга чоң маани беришкен. Ошондуктан кыргыздарда *«Жутаардан мурда чайна, сүйлөөрдөн мурда ук»*, *«Атасы топко кирбеген сөзгө кулак салбайт»*, *«Бир сүйлөсөң он тыңша»*, *«Оозу орубагандын кулагы жоорубайт»*, *«Баамы менен уккан, даамы менен сүйлөйт»*, *«Сөз көп тыңшаган чечен болот, сөз укпаган бечел болот»* ж.б. макалдар эл оозунда айтылып келет. Мындан мыкты сүйлөө үчүн ынта коюп угуу, кабыл алуу - негизги шарт экенин эске алуу керек.

Ата-бабаларыбыздын сүйлөө маданияты жөнүндөгү ой-пикирлерин көздүн карегиндей сактап, жашыруун сырларын өз ичине камтып, укумдан-тукумга өтүп келе жаткан нускалуу макал-лакаптардан, фразеологизмден, идиомадан, учкул сөздөрдөн ачык-айкын байкалат. Алар сөзүбүздүн так, курч, таасирдүү, логикалуу болушу үчүн төмөндөгүдөй талаптарга жооп бериш керек деп эсептешкен. Алсак, адамдардын баяндаган логикалык ой-пикири чындыкка ширелишип, иши менен айкалышып турушу зарыл.

Анткени адамды өзүнөн, сөзүнөн эле эмес ишинен тааныйт. *“Тоодой сөздү бергенче, берметтей ишти бер”*, *“адам ишинен, акылман сөзүнөн билинет”* деген накыл сөздөр бекеринен айтылбаган.

Кеп ишмердүүлүгүндө кыргыз тилиндеги сөздөрдү туура айтып, туура угуу калыптанганда гана кеп маданиятынын талаптарына туура мамиле кылган болобуз. Адамдын кеп маданияты кеп байлыгы канчалык кенен болсо, ал сылык сүйлөөгө карата коюлган бардык талаптарга жооп бере алат. Эгерде сөзгө чоркок, кепке мокок болсо, ал тескерисинче сылык-сыпайы пикир алышууга өз кедергисин тийгизет да, жылуу-жумшак сүйлөшүүнүн этикетин бузуп, адам баласынын көңүлүн жубатаарлык сөздөрдү орой-олдоксон сөздөргө алмаштырып, анын көңүлүн чөгөргөнгө алып келет.

Демек, пикир алышууда орой-олдоксондукка жол бербей, сылык сүйлөөгө карата коюлган талаптарды ылайыгына жараша турмушубузда колдоно билгенде гана кеп маданиятын ар тараптан өнүгүп-өстүрө алабыз. Буга сандаган жылдар бою көөнөрбөй жашап келген сөз өнөрү чоң таасирин тийгизет.

Сандаган жылдар бою көөнөрбөй жашап келген элдик чыгармачылык өнөрлөрдүн баары ошол элдин акылына, эмгегине, табигый шартына, тарыхый окуяларына жараша жалпы эле жаратылыш менен болгон күрөштө бирге жаралып аны менен чогуу өсүп-өнүгөт. Кол өнөрчүлүк, обон-күү, оюн-зоок, кооздук окшогон көп өнөрлөр менен ажырагыс бирдикте жашап келе жаткан тил өнөрү да тынымсыз өсүп отуруп, адам өзү кубанаарлык даражага жеткен не бир залкар мурастарды жараткан.

Тил адам баласынын табылгасы деп илгерки замандан бери эле илимпоздор айтып келе жатышат. Тилсиз адам баласы тиричилик кура албайт. Коомдошуп жашоо да мүмкүн эмес. Жер бетиндеги адамдарды байланыштырып келе жаткан да тил. Тил аркылуу байыркы бабалардын жашоо тиричилигин билебиз. Азыркы жашоо абалыбызды кийинки тукумга калтырабыз. Ошол себептүү түпкү ата-бабаларыбыздан тартып эле тил өнөрүн баарынан жогору коюп «Өнөр алды – кызыл тил», «Баа жетпеген балдай тил, балдай тилди сүйлөй бил», «Тил – ойдун сандыгы», «Тил – акылдын жарчысы» жана башка ушул сыяктуу баа жеткис, көөнөрбөс не бир сонун кийинки муундар үчүн үлгү боло турган накыл сөздөрдү жаратып кеткен.

Элибиздин улуттук өзгөчөлүгүнө, салт-санаасына, үрп-адатына жараша келип чыккан, күндөлүк турмушубузда колдонулуп жүргөн амандашуу-саламдашуу, ал-акыбал, ал-жай сурашуу, кайрылуу, улууга урмат, кичүүгө ызат, теңтушуна сыпайычылык көрсөтүү, ыраазычылык билдирүү, кечирим суроо, куттуктоо, көңүл жубатуу, кош айтышуу жана башка ушул сыяктуу учурлар кеп адебинин негизги шарты, талабы, кырдаалы катары аныкталат да, адамдардын оозмо-ооз, бетме-бет пикир алышуусун шарттайт. Пикир алышуунун ийгилиги, жыйынтыгы кеп адебине көз каранды абалда болуп кеп маданиятын калыптандыруучу процесс катары көрсөтүлөт.

Ал эми өз ара оозеки пикир алышуубузда киринди сөздөр да ички маданиятыбызды көргөзөт. Адамдарга жагымдуу маанай тартуулоодо чоң роль ойнойт. Себеби кебибиздин арасына кыстарылып, белгилүү бир синтаксистик милдет аткаруу мүмкүнчүлүгүнөн сырткары турганы менен айырмаланат. Мисалы, кечиресиз, кечирип коюңуз, мүмкүн болсо, макул көрсөңүз, уруксат болсо, ылайык десениз, кажет көрсөңүз, туура тапсаңыз жана башка ушул сыяктуу киринди сөздөр, сөз тизмектери сырттан караганда анчалык таасирдүү болуп, көтөрүңкү жылуу-жумшак илеп менен айтылгандай сезилгени менен, кебибизге белгилүү даражада жагымдуу сезим, жакшы маанай берип, сыпайгерчиликти, ырааттуулукту билдирип, жылуу-жумшак илеп алып келет. Майда-барат сезилип, кадыресе көрүнүш катары назарыбызга анча түшпөгөнү менен, улуу-кичүүгө бирдей жагымдуу, кулакка жумшак, жылуу, сылык угулат. Бул адамдын кичипейил, адептүү, сылык-сыпайгерчилигин, ички маданиятын айгинелейт.

Ушул өңдүү эле мааниге, касиетке улуулар менен кичүүлөрдүн, аялзаты менен эркектердин бири-бирине кайрылуусун, өтүнүүсүн билдирүүчү карагым, кызым, уулум, иничек, карындаш, чоң жигит, чоң кыз, эже, эжеке, ава, аваке, байке, аке, акетай, ата, апа, эне, чоң ата, чоң эне жана башка ушу сыяктуу каратма сөздөр, улуу адамдардын, жаш кыздар, балдарга карата жалынып-жалбаруу мүнөзүндө айтылып, ички сезимди билдирген көлөкөм, берекем, чырагым,

алтыным, күмүшүм, алдына кетейин, тегеренейин, мээнетинди алайын, каралдым, кулунум, чүрпөм, балапаным, жаркыным жана башка ушул сыяктуу маанидеги эмоциялуу-экспрессивдүү сөздөр да жогорудагыдай касиетке ээ.

Кеп маданиятынын кооздугун, сөз байлыгын өркүндөтүп-өстүрүүдө жана аны сактоо – бул ар бир инсандын милдети катары түшүнсөк, адабий тилдин нормаларын, кеп маданиятындагы кеп тууралыгын, байлыгын, тазалагын, тактыгын жана кеп адебин сактай билүү зарыл деп эсептесек, ошону менен бирге сүйлөгөн сөзүбүз айткан кебибиз күндөлүк пикир алышуу тажрыйбабызда кыргыз адабий тилдин нормаларын толук сактап жана аны туура так колдонсок бул биздин руханий байлыгыбыз болгон кеп маданиятыбыздын түздөн-түз көрсөткүчү болуп саналат.

Адабияттар:

1. Аширбаев Т., Айтманбетов А. Кеп маданиятынын негиздери. - Б., 2004.
2. Аширбаев Т. Кыргыз тилинин стилистикасы. Стилистиканын жалпы маселелери. - Б: Кыргызстан, 2000.
3. Верещагин Е.М. Язык и культура. - М., 1980.
4. Головин Б.Н. Основы культуры речи. - М., 1980-1998.
5. Костомаров В.Г. Культура речи и стиль. - М., Высшая школа, 1980.
6. Рысбаев С.К., Акматова А. Окуучунун сүйлөө ишмердиги. - Бишкек, 2013.
7. Чыманов Ж. Сөз маданияты жана фразеология. Мугалимдер газетасы. - 1988, - 22- апрель.
8. Нармырзаева К. Кеп маданияты. - Ош. 2014.

Рецензент: к.филол.н., доцент Анапияева А.